

УДК 347.15/18

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ІНДИВІДУАЛІЗУЮЧИХ ОЗНАК ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Микола СТЕФАНЧУК,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та процесу
Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

SUMMARY

The article examines legal nature and content of socio-indivia signs of physical persons, which arise from civil consequences. The author's attention is also focused on problem of relationship of these characteristics with category «personal data», which is manifested in allocation of most socio-indivia signs of physical persons in this category.

Key words: individual, civil matters, legal capacity, legal capacity, legal consequences, social indivia signs.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується правова природа та зміст соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи, зміна яких обумовлює виникнення цивільно-правових наслідків. Увага автора також зосереджена на проблемі взаємозв'язку вказаних ознак із категорією «персональні дані», який проявляється у віднесенні більшості соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи до даної категорії.

Ключові слова: фізична особа, цивільні правовідносини, правоздатність, дієздатність, правові наслідки, соціальні індивідуалізуючі ознаки.

Постановка проблеми. Розвиток суспільних відносин обумовлює потребу постійного удосконалення цивільного законодавства, яке передбачає не тільки законодавчі зміни, а й розвиток теоретичних уявлень про зміст та учасників цивільних правовідносин. Особливо це стосується категорії «фізична особа», соціально-фізіологічна індивідуалізація якої у цивільних правовідносинах має доволі важливе значення. З урахуванням цього аналіз соціальних індивідуалізуючих ознак фізичної особи є перспективним напрямком наукової діяльності.

Актуальність теми. Дослідження окремих аспектів правового становища фізичної особи у цивільних правовідносинах у тій чи іншій мірі займались: Л.В. Афанасьєва, Л.М. Баранова, В.І. Борисова, В.Р. Ілейко, Н.В. Ковалева, Л.В. Липець та інші вчені. Однак комплексного дослідження соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи не проводилося, що обумовлює актуальність теми дослідження.

Питання цивільної правосуб'єктності фізичної особи є доволі поширеним об'єктом наукового опрацювання. Однак на сьогодні майже відсутні комплексні дослідження соціально-фізіологічних ознак особи та правових наслідків їх зміни, що безумовно не дозволяє остаточно усвідомити правову природу фізичної особи, як основного учасника цивільно-правових відносин.

Мета статті полягає у дослідженні правової природи та сутності соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи, зміна яких обумовлює виникнення цивільно-правових наслідків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальні індивідуалізуючі ознаки – це комплекс властивостей, притаманних конкретній фізичній особі, які підкреслюють її індивідуальність у цивільних правовідносинах та характеризують особливості її суспільного буття. У Главі 4 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка встановлює загальні положення про фізичних осіб, до переліку соціальних індивідуалізуючих ознак віднесено ім'я фізичної особи, місце її проживання та акти цивільного стану [1]. Одразу ж слід звернути увагу на те, що перелічені соціальні індивідуалізуючі ознаки

фізичної особи відповідно до законодавства є її персональними даними, тобто надають можливість конкретно ідентифікувати цю особу [2]. Так, у ст. 11 Закону України «Про інформацію» до персональних даних зокрема віднесено дані про національність, освіту, сімейний стан фізичної особи, відомості про її релігійні переконання, адресу, дату та місце народження [3].

У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ст. 24 ЦК України частиною 2 наступного змісту: «Фізична особа, як учасник цивільних правовідносин, є суб'єктом персональних даних, які використовуються для соціально-фізіологічної індивідуалізації даної особи та відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» підлягають захисту з боку держави».

Слід звернути увагу на ще один нормативно-правовий акт у сфері персональних даних, який, на нашу думку, містить соціально-індивідуалізуючі ознаки фізичної особи, а саме наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 8 січня 2014 р. № 1/02-14 «Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних», який до переліку відомостей про особу відносить: політичні та світоглядні переконання, статеве життя особи, відомості про притягнення її до адміністративної чи кримінальної відповідальності, застосування щодо особи заходів у рамках досудового розслідування [4].

Важливою соціальною індивідуалізуючою ознакою є місце проживання фізичної особи. Згідно зі ст. 29 ЦК України «місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово» (ч. 6 ст. 29 ЦК України закріплює за особою можливість мати декілька місць проживання) [1].

Зміна місця проживання є доволі принциповим питанням, яке впливає на правове становище фізичної особи та має у цивільному праві значні наслідки, до переліку яких пропонуємо віднести такі:

1. У ст. 43 ЦК України зафіксовано, що «фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає

відомостей про місце її перебування» [1]. У таких умовах неповідомлення особою про зміну місця свого проживання може бути підставою для початку процедури визнання особи безвісно відсутньою або може вплинути на обчислення строку отримання останніх відомостей про місце її перебування. Згідно зі ст. 34 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1992 р. № 3425-ХІІ при наявності рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою, нотаріус проводить опис майна такої особи з подальшим встановленням опіки над даним майном за дорученням зацікавленої особи [5].

2. Відповідно до ст. 46 ЦК України «фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років» [1]. У даному випадку правові наслідки зміни місця проживання та неповідомлення про це зацікавлених осіб набагато серйозніші, ніж у разі визнання особи безвісно відсутньою. На підтвердження цього слід процитувати ст. 47 ЦК України, у якій встановлено, що «правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті» [1].

3. Згідно зі ст. 62 ЦК України «опіка або піклування встановлюються за місцем проживання фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування, або за місцем проживання опікуна чи піклувальника» [1]. Виходячи з цього, зміна місця проживання опікуна чи піклувальника або особи, яка потребує такої опіки чи піклування, призводить до зміни місця встановлення опіки та піклування, а отже, змінюється і орган опіки та піклування, у віданні якого знаходиться дана справа.

4. Зміна місця проживання обумовлює потребу внесення змін до цивільно-правових договорів, якими встановлені певні зобов'язання фізичної особи. Наприклад, у ст. 532 ЦК України встановлено, що місцем виконання грошового зобов'язання є місце проживання кредитора, а за іншими зобов'язаннями – за місцем проживання боржника [1]. Таким чином, у разі зміни місця проживання фізичної особи, яка має кредитні зобов'язання, необхідно внести зміни до зазначених договорів у частині адреси проживання кредитора. Якщо говорити про інші зобов'язання, то слід наголосити, що місце проживання боржника також має істотне значення. Наприклад, у ст. 20 Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-ХІV «Про виконавче провадження» зазначається, що «виконавчі дії провадяться державним виконавцем за місцем проживання, перебування, роботи боржника або за місцезнаходженням його майна» [6].

5. Стаття 109 Цивільно-процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-ІV містить норму, згідно з якою «позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування» [7]. Отже, вбачається, що зміна місця проживання впливає на визначення підсудності щодо пред'явлення цивільного позову відносно фізичної особи.

Наступною соціальною індивідуалізуючою ознакою фізичної особи є акти цивільного стану, які згідно зі ст. 49 ЦК України представляють собою «події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків». Вітчизняне цивільне законодавство до переліку актів цивільного стану відносить: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід із громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав,

зміна імені, інвалідність, смерть тощо [1]. Одразу ж звернемо увагу на такий акт цивільного стану, закріплений у ЦК України, як «інвалідність». На нашу думку, віднесення даної категорії до числа актів цивільного стану є помилковим, оскільки цей факт не реєструється актами цивільного стану.

Пропонуємо розглянути наслідки зміни актів цивільного стану для правового становища фізичної особи, об'єднавши їх у дві основні групи: наслідки для сімейного стану особи та наслідки, що впливають з рівня дієздатності особи.

1. Норми сімейного права регулюють різні види сімейних відносин, унаслідок чого останні набувають якостей правовідносин, тобто відносин, які врегульовані нормами сімейного права [8, с. 74]. Наслідки зміни актів цивільного стану пов'язані з фактом укладання або розірвання шлюбу, який призводить до започаткування, зміни та припинення окремих видів сімейних відносин. Згідно зі ст. 36 Сімейного кодексу України правовим наслідком шлюбу є виникнення прав та обов'язків подружжя [9]. Таким чином, реєстрація шлюбу є зміною цивільного стану чоловіка та жінки, які внаслідок такої реєстрації отримують комплекс прав та обов'язків, що обумовлюють виникнення так званої «тріади сімейних правовідносин» (особисті немайнові та майнові права подружжя, а також права та обов'язки по взаємному утриманню» [10, с. 12].

Доволі істотні наслідки зміни актів цивільного стану пов'язані з розірванням шлюбу, що, передусім, передбачає забезпечення утримання, яке здебільшого надається у вигляді аліментів. Л.В. Афанасьєва визначає аліментне зобов'язання, як «правовідношення, що виникає на підставі передбачених у законі юридичних фактів, за якими одна сторона зобов'язана утримувати іншу сторону – дружину (чоловіка), жінку (чоловіка) за умови тривалого спільного проживання без реєстрації шлюбу, родича або свояка певного ступеня спорідненості чи свояцтва, особу, яка взяла у свою сім'ю дитину, що є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, вихованця, а останні вправі вимагати виконання даного обов'язку» [11, с. 8].

2. У ст. 30 ЦК України визначено, що «цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» [1]. Пропонуємо зосередити увагу на правових наслідках обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, яке здійснюється судом у таких випадках:

– якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

– якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище [1].

З приводу першої підстави В.Р. Ілейко та В.Б. Первомайський наголошують, що «медичним критерієм обмеженої дієздатності будуть психічні розлади неписьмочитного рівня, а психологічним критерієм – здатність усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними, істотно знижена на період якоїсь юридичної дії під впливом наявних психічних розладів в інтелектуальній (тобто й у вольовій) частині або тільки у вольовій частині психологічного критерію» [12, с. 53]. Переконані, що відносно другої підстави можна застосовувати той самий критерій, оскільки особа, яка страждає на алкоголізм чи наркоманію навряд чи усвідомлює значення своїх дій та може ними керувати.

За цивільним законодавством України обмеження дієздатності призводить до встановлення над особою піклування, яке передбачає згоду піклувальника на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних, побутових, а також розпорядження ним доходами особи, дієздатність якої обмежена. У разі поновлення цивільної дієздатності особа набуває повного комплексу прав та обов'язків, які вона мала раніше [1].

Наступною соціально індивідуалізуючою ознакою особи є політичні, релігійні та світоглядні переконання фізичної особи. Слід зазначити, що у цивільному законодавстві України релігійні переконання не впливають на правове становище фізичної особи, що передусім пов'язане з відсутністю на конституційному рівні загальнообов'язкової релігії в державі [13]. Теж саме слід зазначити і про світоглядні переконання, адже відповідно до ст. 2 Закону України від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ «Про свободу совісті та релігійні організації» «ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду» [14].

На нашу думку, слід все ж таки замислитися над питанням релігійних переконань фізичної особи та їх впливом на її статус. Вважаємо, що в сучасних умовах, коли значного розвитку набули різні релігійні течії, зокрема офіційно заборонені, організатори (духовні лідери) яких, впливаючи на людину, можуть заволодіти її майном або грошовими коштами, слід закріпити у ст. 36 ЦК України, окрім існуючих, нову підставу обмеження дієздатності фізичної особи у такій редакції: «Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона відвідує заборонену релігійну організацію або релігійну організацію, яка довірою намагається заволодіти майном та коштами особи і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище».

Відносно такої соціально індивідуалізуючої ознаки фізичної особи, як особливості її статевого життя, зазначимо, що ні в цивільному, ані в сімейному законодавстві жодним чином не встановлено правових наслідків статевого життя особи. Хоча, на нашу думку, є одне принципове обмеження, обумовлене даною категорією, а саме, право на державну реєстрацію шлюбу. Мова йде про те, що згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу України «шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану» [9]. Таким чином, особи, які належать до сексуальних меншин позбавлені права укладання шлюбу, адже одностатеві шлюби в Україні заборонені (те ж саме стосується і питань усиновлення дитини такими парами). Однак слід урахувати той факт, що «фізична особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб, та має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя» [1].

Останніми соціально-індивідуалізуючими ознаками фізичної особи, які ми пропонуємо дослідити одним блоком, є відомості про притягнення особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності, та відомості про застосування щодо особи заходів у рамках досудового розслідування. Оразу ж пропонуємо звернути увагу на диспозицію двох статей ЦК України, а саме, ст. 1167 та ст. 1176, які встановлюють порядок відшкодування моральної та матеріальної шкоди, яка пов'язана із незаконним засудженням, незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, незаконним застосуванням запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, а також незаконним накладенням адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт [1].

Наслідком притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності також може бути по-

дання цивільного позову про відшкодування шкоди, завданої діями підсудного. У ст. 128 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI закріплено право особи, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. [15].

Висновки. Проведений аналіз правової природи та сутності соціальних індивідуалізуючих ознак фізичної особи дає можливість сформулювати ряд висновків, основними з яких є:

1. Соціальні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи слід розглядати, як комплекс індивідуальних властивостей, притаманних конкретній фізичній особі, які характеризують її унікальність у цивільно-правових відносинах та відображають особливості її суспільного життя.

2. Соціально-індивідуалізуючі ознаки слід розглядати через призму персонального характеру даних відомостей, що підтверджується аналізом чинного законодавства у сфері захисту персональних даних. У зв'язку з цим висловлені пропозиції щодо введення категорії «персональні дані» до цивільно-правового обігу та визнання її першоджерелом соціально-фізіологічних ознак фізичної особи.

3. Не дивлячись на достатньо високий рівень розвитку вітчизняного цивільного законодавства, неопрацьованими залишаються деякі питання, одним з яких є сутність та зміст соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи, зокрема не надана належна увага питанням віросповідання та особливостям статевого життя особи. Крім цього, існують прогалини у законодавстві, пов'язані з недостатністю визначення підстав припинення опіки та піклування. Наведені у статті пропозиції спрямовані на усунення вказаних недоліків, що у подальшому надасть можливість поглибити пізнання правової природи фізичної особи, як учасника цивільних правовідносин.

Список використаної літератури:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Про захист персональних даних : Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481.
3. Про інформацію : Закон України від 13 листопада 1992 р. № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
4. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних : Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08 січня 2014 р. № 1/02-14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=202&Itemid=202.
5. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
6. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
7. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41. – Ст. 492.
8. Баранова Л.М. Сімейне право України : підруч. // Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 264 с.

9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 22. – Ст. 287.

10. Липець Л.В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : автореф. дис. ... канд. юрид. наук // 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.В. Липець. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2009. – 23 с.

11. Афанасьєва Л.В. Аліментні провадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук // 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.В. Афанасьєва. – Х. : Національна юридична академія ім. Я. Мудрого, 2003. – 16 с.

12. Ілейко В.Р. Обмеження дієздатності: проблеми і перспективи / В.Р. Ілейко, В.Б. Первомайський // Архів психіатрії. – 2001. – № 4. – С. 53–58.

13. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 березня 1991 р. № 987-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

15. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88.

